

Չեռնադրութեան յիսնամեայ ոսկեփայլ տարեդարձը, եւ Կաթողիկոսարանին նորակառոյց շէնքը կը բանար առաջին անգամ իւր դռները ընդունելու Յոբելեարը իբրեւ Տէր իւր սրահներուն մէջ: Յոբելեանի եւ Նաւակատեաց հանդէսներ միանգամայն կը խմբուէին, գեղեցիկ կերպով խորհրդանիշելով, թէ վաստակը կ'արդիւնաբերէ իւր պտուղները:

Յիսնամեայ, ալեգարդ հասակը Յոբելեարին, ինչպէս բարձրաբերձ, սպիտակափառ գագաթը լերին, կանգնած հակայանձն, ունի ընդարձակ հորիզոն մը տարածուած իւր շուրջը, ուր ըրին տարիները շրջաններ իրերայաջորդ, ուր կանաչագարդ ընութիւնը տեսաւ արեւակէզ հունձքի ամիսներ ալ եւ անձրեակոծ աշուններ եւ կարածմեռն ձմեռայնիներ:

Նշանակներու փոփոխութիւնները չազդեցին մշտանորոգ ընութեան վրայ, որ ամէն զարնան սիոնց իւր ծոցէն բազմազոյն ծիւեր եւ ծաղիկներ, որոնք սնունդ շնորհեցին կեանքին բոլոր շրջաններու մէջ:

Ծնուցիչ ոյժը, կենդանութեան ազդակը պարզեց հոս Սրբութեան խորանը, որուն առջեւ յիսուն տարիներ կանգնած բազկատարած, հայցեց Յոբելեարն երկնաւոր ցողը, քանանայազործեց սովակի Խորհուրդը անպատում՝ շնորհաց եւ իջեցուց երկնածիր ձիրքեր ի կենդանութիւն ոգւոց:

Յիսուն զարուններ կանանչագարդ եւ բազմածաղիկ ընծայեցին ճարակ քաջածնունդ հօտին, բարեսնունդ զարգանալու արեւակէզ, թօնընկէց եւ սաստկաստոյց եղանակներուն ալ:

Ալիսաբեկ դաշտերը, առատահունձք անդատանները, որոնք հեռագոյն եւ մօտաւոր անջրպետի մէջ կը փայլին արեւաշող, կը յիշեցնեն վաստակը մշակին, որոնք եղան եւ պիտի ըլլան արդիւնաւէտ եւ հովուին եւ հօտին համար:

Կեանքի յիսնամեայ ճանապարհի վրայ կը ներկայանայ Յոբելեարը իբրեւ առաջնորդ ժողովրդեան, որ բանի եւ օրինակով յորդոր կը կարդայ հետեւելու իւր դրօշին, իբրեւ հովիւ, որ պաշտպան կը կանգնի հօտին, գէն ի ձեռին կը վանէ վրձնակը գայլերու, եւ դարձեալ իբրեւ հովուապետ, որ կը թելադրէ եւ կը հրահանգէ հովուակիցները, նուիրուելու աներկիւղ եւ անձնագոհ հօտին բարգաւաճման:

Հայնանիստ եւ ընդարձակատարած ասպարէզ մը գործունեայ կեանքի կը բացուի մեր տեսութեան առջեւ, որուն վրայ կատարուած միջոցութեան հանդէսները կը հնձնայտմ' բուռն ծափեր եւ դափնեայ պսակներ փառքի:

Պսակը, զոր կը դնէ Անոր պաղպաղուն ճակատին վրայ Գլուխը կաթողիկէ Եկեղեցոյ, վարձատրութիւնն է արժանիքին: Շքանշանը, զոր կը կախէ իբրեւ համապայծատ զարդ Անոր մշտաբարախ կուրծքին վրայ, Լիբանանի Հանրապետութեան Վսեմ՝ Հապիպ փաշայ, գնահատանքն է վաստակաւորին արդիւնքներուն. եւ ծափերն ու կայթերը, որոնք կը լսուին հոծ բազմութենէն, որ շրջապատած է Յոբելեարը, ցոյցերն են համակրանքի, սիրոյ եւ երախտագիտական զգածումներու:

Մեծարեան Միաբանութիւնն եւ «Հանդէս Ամսօրեայ»ի Խմբագրութիւնս կը ձայնակցին ընդհանուր խնդրութեան եւ որդիական զգածումներով կը թափեն իրենց բարի բարի իղձերը Յոբելեար Հոգեւոր Հօր առջեւ, մաղթելով Նորին Սրբութեան երկար կեանք ի փառս Աստուծոյ եւ ի վայելս Հօտին:

Խմբագրութիւն «ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ»ի:

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

Թի 5-7

ՄԱՅԻՍ-ՅՈՒԼԻՍ

ԽԸ. ՏԱՐԻ 1934

ԹԻՈՆԵԱՅ ՅԱՂԱԳՍ ԺԱՐՏԱՍԵՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆՅ

ΘΕΩΝΟΥ ΠΕΡΙ ΠΡΟΓΥΜΝΑΣΜΑΤΩΝ

ԱՌԹԻԻ ԿՈՐԱԳԻՏ ԷՍԵՆԵՐԷ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ

1. Նորագիտ բնագիրը: Երբ կ'ուսումնասիրէի Երեւանի Պետական Թանգարանի Հայերէն Զեռագիրները (1925), ուշադրութիւնս գրաւած էր Թ. 870 թղթեայ ձեռագիրը, դրուած ժէ. դարուն: Զեռագրին բովանդակութիւնն էր ըստ խորագրին «Տոնականի Յալսու Բարտասանական կրթութեանց»: Առաջին տեսութեանս կարծած էի թէ «Պիտոյից Գրքի» հետեւողութեամբ խմբագրուած աշխատութիւն մըն է, Տօնական անուն հայ աշխատասիրողէ մը: Երբ ձեռք առի «Պիտոյից Գիրքն» եւ համեմատեցի Հարեւանցիօրէն, համոզուեցայ թէ հակառակ բովանդակութեան ընդհանուր նմանութեան, չունի աշխատութիւնս որ եւ իցէ ազերս Պիտոյից գրքին հետ. այլ անկախ գործ մըն է: Որովհետեւ չէր ներեր ժամանակս երկար յամել գրուածքիս ըով, բաւականացած էի առ ժամն համատարիւ ցուցակագրել բովանդակութիւնը, թողլով ապագային քաղուածքներու հիման վրայ ուսումնասիրել զայն եւ ճշդել որպիսութիւնը:

Վերջերս միայն ունեցայ պատեհութիւնն անդրադառնալու գրուածքիս: Համեմատութիւն մը Թէոնի Նախակրթութեանց հետ երեւան բերաւ թէ գրուածքս զլուխ առ զլուխ կը հետեւի յոյն բնագրին, եւ այն՝ նախնական խմբագրութեան. ուստի եւ Երեւանի Թ. 870ի մէջ պահուած է մեզի Թէոնի Նախակրթութեանց Հայերէն թարգմանութիւնը:

Որովհետեւ չունիմ այժմ առ ձեռն Երեւանի Թ. 870 ձեռագիրն կամ անոր արտագրութիւնը, պիտի հիմնեմ ուսումնասիրութիւնս այն քաղուածքներու վրայ, զորոնք կատարած էի 1925ին Երեւան:

2. Թէոնի մասին հիմերէն միայն Սուրբաս շաղրագած է տեղեկութիւններ: Իւր Բառարանին մէջ կը գրէ Սուրբաս.

Θέων Ἀλεξανδρεὺς, φιλόσοφος στωικός, γεροντὸς ἐπὶ Ἀδούστου μετὰ Ἀρείου, ἔγραψε τῆς Ἀπολλοδώρου Φυσιολογικῆς εἰσαγωγῆς ὑπόμνημα, Περὶ τεχνῶν ῥητορικῶν βιβλία γ' = Թէոնի Աղեքսանդրացի սոցիալիստի փիլիսոփայ, որ եկաց առ Աւգոստեայ յետ Արեւայ. գրեաց Մեկնութիւն ի Բնախօսական Ներածութիւն Ապոլոգորայ եւ յաղագս ճարտասանական արուեստից գիրս Գ:

Եւ դարձեալ.

Θέων Ἀλεξανδρεὺς σοφιστής, ὃς ἐχρημάτισεν Ἀίλιος. ἔγραψε Τέχνην περὶ προγυμνασμάτων, ὑπόμνημα εἰς Ζενοφῶντα, εἰς τὸν Ἰσοκράτην, εἰς Δημοσθένην, Ῥητορικὰς ὑποθέσεις, καὶ Ἱστορήματα περὶ συντάξεως λόγου, καὶ ἄλλα πλείονα = Թէոնի Աղեքսանդրացի սոփիստէս, անուանեալ Եղիոս. գրեաց զԱրուեստ յաղագս նախակրթութեանց, զՄեկնութիւն ի Քսենոփոն, յԻստորիա, ի Դեմոսթենէս, ճարտասանական հրահանգս, եւ խնդիրս յաղագս կազմութեան խօսից. եւ զայլս բազումս:

Սուրբասի այս կրկին տեղեկութիւնը կ'ենթադրեն երկու Աղեքսանդրացի Թէոններ, մին սոցիալիստի փիլիսոփայ եւ երկրորդը սոփիստի («ճարտասան») կոչուած Եղիոս: Երկրորդի ժամանակի մասին խօսք չ'ըներ Սուրբաս. բայց առաջնոյն համար կ'ըսէ թէ Աւգոստոսի դարուն (31—14) ապրած է «յետ Արիոսի»: Այս Արիոսն է հաւանօրէն Արիոս Գիլիմոս, որ Աղեքսանդրեան զպրոցի վարիչն էր, համբաւուած իբրեւ ուսուցիչ Աւգոստոսի եւ բարեկամ Մեկնասի¹: Սուրբասի շեշտն՝ «յետ Արիոսի» կարծել կու տայ թէ Թէոն «յետ Արիոսի» եղած ըլլայ Աղեքսանդրից զպրոցի վարիչը. նոյն Սուրբաս այլուր

¹ Wilhelm von Christ, Geschichte der Griechischen Literatur, II, 1° (München 1920), 343.

(*ἰανθῶν Ἀπίων*) կը գրէ թէ Ապիոն յաջորդած ըլլայ նոյն ամպլոնի վրայ «Թէոն գրամատիկոսի» (*δαδδοχος Θεωνος τοῦ γραμματικοῦ*) . Ապիոն Արիստի աշակերտն էր, եւ կը գործէր Տիրերիոս կայսեր օրով² : Կրնանք ասկէ հետեցնել թէ Թէոն Ստոյրիկեան փիլիսոփայ նոյն ըլլայ Թէոն գրամատիկոսի հետ : Իսկ Թէոն սոփիստէսի նոյնութիւնը համանուն ստոյրիկեանի հետ ենթադրել կու տայ այն պարագան որ Կուրիստիկեան իւր *Institutiones oratoriae* գրուածքին մէջ (Գ. 6, 48 եւ Թ. 3, 76) երկրորդ կը յիշէ յանունէ զԹէոն, մէկ անգամ նաեւ Ստոյրիկեան յորջորջմամբ եւ կ'օգտուի — ուստի իբր 90ին — անոր Նախակրթութիւններէն³ : Նախակրթութեանց հեղինակի Ստոյրիկեան մ'ըլլալը համոզիչ կերպով ապացուցուցած է G. Reichel⁴ :

Սուբիլիան Թէոնեանց ընծայած բանասիրական եւ քերականական գրուածոց թուին մէջ կը յիշատակէ նաեւ երկու աշխատասիրութիւն, որոնք ճարտասանական բովանդակութեամբ են. ասոնք են. *περι τεχνῶν ῥητορικῶν βιβλία γ'* եւ *τέχνη περι προορμνασμάτων* . Առաջինը որպիսութեան նկատմամբ չունինք որ եւ է տեղեկութիւն. որովհետեւ ինչպէս յիշուած բաղմամբիւ գրուածքներն, նաեւ ասիկա չէ հասած մեղի : Ունինք սակայն երկրորդը, ծանօթ առ հասարակ յօրոյն *νάσμε τῶν «Նախակրթութիւնք»* անուամբ : Գաղափարները, զորոնք կը պաշտպանէ հոս Թէոն, ազդեցութիւնները, որոնցմէ կ'օգտուի, եւ արտայայտութեան եղանակը միաբան կը վկայեն թէ գրուածքիս հեղինակը գասական մատենագրութեան վերջին շրջանին կը վերաբերէ, ուստի եւ իրաւամբ ունի իւր տեղը Աւգոստինեան գարուն : Ըստ E. Nordenի Թէոն պէտք է թերի 5օօօ գրութեան հեղինակին ժամանակակից մ'եղած ըլլայ⁵, ուստի Ա. գարու սկիզբը մօտաւորապէս : Wilamowitz անոր

² Անդ, 437: U. v. Wilamowitz-Mollendorff, *Asianismus und Atticismus*, *Hermes* 53 (1900), 6—7. Կ'առաջարկէ Թէոնի Նախակրթութեանց Զ. գլխին (էջ 217 Walz) տեղեկն *ἐκ τῶν Ἀπίωνος ἐλέγχων* կարգաւ *Ἀπίωνος*: Այս ուղղութիւնը ի նպաստ Թէոնի որ եւ ինչ արժէք չ'ունենար այնու որ ամբողջ այս գրութիւնը անհարգաւ է Թէոնի Նախակրթութեանց, այս պատճառաւ ալ կը պահի հայերէնի մէջ:
³ Կուրիստիկեան կ'օգտուի Թէոնի Նախակրթութիւններէն. հմմտ. G. Thiele, *Hermagoras, ein Beitrag zur Geschichte der Rhetorik*, Straßburg 1893, էջ 5, ծ. 1. G. Reichel, *Quaestiones progymnasticae*, Leipzig 1909, էջ 22: Wilamowitz, *անդ*:
⁴ Անդ, էջ 22—30:
⁵ Ed. Norden, *Die antike Kunstprosa*, 1. Leipzig 1909, էջ 267, ծ. 2:

ժամանակը ցոյց կու տայ «առաջին գարու կէսին» . von Christ «առաջին գարու վերջն կամ Բ. գարու սկիզբը»⁶ . աւելի հին հեղինակներ ուղեցին փնտոել իր տեղը անգամ Ե. գարուն, որ ի հարկէ մերժելի էր :

3. Թէոնի Նախակրթութիւնք համանիւթ գրականութեան մէջ կը համարուին հնագոյնն եւ արտայայտութեան ոճի տեսակէտէ զիտնականագոյնը : Առաջին անգամ Թէոն ձեռնարկեց աշխատութեանս մէջ յորինել «ճարտասանական կրթութիւններ», զասագիրք մը ճարտասանութեան հետամուտներու համար, զոր կը համարէր անհրաժեշտարար կարեւոր թէ փիլիսոփաներու եւ թէ պատմագիրներու համար : Գործին գրանական ձեւը պատճառեղաւ որ յաջորդ գարերուն մոտացութեան մատնուի : Յատկապէս երբ լոյս տեսան Բ. գարու վերջին քառորդին Հերմոգենէսի «ճարտասանական արուեստն» եւ Գ. գարու սկիզբը Ալիթոնիոսի «Նախակրթութիւնքը» . անոնք հոգ տարած էին հոետորական արուեստի հրահանգներն պարզել եւ օրինակներով գիւրամատչելի ընել հետամուտ ուսանողներու : Այսպէս Թէոնի գեղեցիկ աշխատութիւնը տեղի տուաւ նորերուն : Բայց եւ այնպէս Ե. գարուն կը տեսնուի նոյնը Նիկողայոս Միւռացոյ ձեռքը . իսկ Զ. գարուն կը թարգմանուի մինչեւ անգամ հայերէնի :

Այժմեան յոյն օրինակներու մէջ Թէոնի Նախակրթութիւնք իրենց սկզբնական ձեւի մէջ չեն հասած մեղի : Լաւ որ Թէոն ինքնին նախահոգ եղած է տալ իւր գործին բաժանումները, որոնք կ'ընձեռեն մեղի միջոց, վերականգնելու սկզբնագրին կազմութիւնը գոնէ մերձաւորապէս : Այժմեան ծանօթ օրինակներու մէջ կը պահին սկզբնագրին վերջին գլուխները, բայց աստի ետեւառաջութիւն կրած են գլուխները, կերպարանափոխուած է անոնց բովանդակութիւնը, ինչ ինչ գլուխներ ալ դուրս ինկած : Այս փոփոխութիւնները կատարուած են մի միայն այն նպատակով, որ Թէոնեան Նախակրթութիւնք ըստ ձեւին համապատասխանեն Հերմոգենէսի կազմարարին : Ինձ կը թուի թէ Նախակրթութեանց այս կերպարանափոխութիւնը տեղի ունեցած է Զ. գարէն ետքը, որովհետեւ նոյն գարու վերջերք, երբ կը թարգմանուէր Թէոն հայերէնի, տակաւին իւր անաղարտ ձեւին մէջ էր :

⁶ Անդ, II, 25, 746:

Հայերէն թարգմանութեան գլխակարգութիւնները ըստ ամենայնի կը համաձայնին այն բաժանումներուն, զորոնք Թէոն սուած է այլ եւ այլ անգամներ իւր Նախակրթութեանց մէջ : Նկատի առնելով այն կազմութիւնը, զոր կը ներկայացնէ հայը, եւ համեմատելով զայն Նախակրթութեանց այժմեան օրինակին հետ, կը տեսնուի նախ թէ դուրս ինկած են ԺԲ.—ԺԵ. գլուխները, այն է *ἀνάγνωσις, ἀχροάσις, παράφρασις* եւ *ἔξερρασία*, որոնք առ հասարակ կը պահին Հերմոգենէան—Ալիթոնեան Նախակրթութեանց : Թէոնի անձանօթ են եւ գոյութիւն չունին հայերէն թարգմանութեան մէջ *ἀνάσχευη* եւ *κατάσχευη*, որոնք կը կազմեն այժմեան յոյն բնագրին Զ. գլուխը . եւ G. Reichel իրաւամբ իբրեւ անհարագաւ խաբանած է զայն : Կը կարծէ Reichel թէ Թէոն խօսած ըլլայ նաեւ *ἀντίρρογσις* ի վրայ . հայ թարգմանութիւնը չ'արգարացներ այս կարծիքը :

Սկզբնագրին եւ այժմեան օրինակին համեմատութիւնն է հետեւեալը (նկատի առնուած է հայ բնագիրը) :

- Նախերգանք = I.
- Ա. = II.
- Բ. = V.
- Գ. Դ. = III, IV.
- Ե. = VII.
- Զ. = XI.
- Է. = X.
- Ը. Թ. = VIII, IX.
- Ժ. = XII.
- ԺԱ. = XIII.
- ԺԲ.—ԺԵ. = —

Թէոնի Նախակրթութեանց ընտիր հրատարակութիւն մը հոգաց Ch. Walz ի հաւաքման *Rhetores graeci*, I (Stuttgart 1832), 145—256 . Ասկէ արտատպեցին ապա E. Finkh, Stuttgart 1834 եւ L. Spengel, Leipzig 1856 (Bibliotheca Teubneriana) :

Կարեւոր քննութիւններէն յիշենք. O. Ph. Hoppichler, *De Theone, Hermogene, Aphthōnio progymnasmatum scriptoribus*. Diss. Würzburg 1884. G. Reichel, *Quaestiones progymnasticae*. Diss. Leipzig 1909, էջ 20—114. Հմմտ. եւ W. von Christ, *Անդ*, II, 25, 746—747 :

4. Թէոնի Նախակրթութիւնք ըստ հայերէն քարգմանութեան : — Այս տեղ յառաջ կը

բերեմ Երեւանի Թ. 870 ձեռագրէն քաղուածքներս, իւրաքանչիւր հատուածին կից տալով յոյն բնագրին համապատասխան տեղիքները, նաեւ գլխակարգութեան համարները :

Թէոնի ՅԱՂԱԳՍ ՃԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԵՉՈՆՑ ՍՐՈԳԻՄՆԱՏՄԱՏԱ

Քանզի վաղք փարտասանացն եւ յաւէտ
I. *Οἱ μὲν παλαιοὶ τῶν ἐητόρων, καὶ μάλιστα*
բարգաւանեալքն ոչ արժանի համարեցան
οἱ εὐδοκίμηχότες, οὐκ ᾧόντο δεῖν
փոյթ առնել փարտասանութեան, ցախ քան
ἐφικέσθαι τὸ πόνον τινὰ τῆς ἐητορικῆς, πρὶν
որչալի [փարտասանութեան ցախ քան] կար
ἀμωσέπτος
ուրով ընդ իմաստութիւն հարկանել եւ
ἀγασθαι φιλοσοφίας, *καὶ*
անդուստ առ(1)նուլ մեծութեամբ...
τῆς ἐκεῖθεν ἐμπλησθῆναι μεγαλονοίας...

Ա. Յաղագս մանգանց վարժման, յո—
II. *Περὶ τῆς τῶν νέων ἀγωγῆς, ἐν*
բում յաղագս առ հիման ի կիր
ᾧ καὶ περὶ τῆς παρὰ τοῖς παλαιοῖς χηρήσεως
առնելոյ կրթութեան...
τῶν προογυμνασμάτων.

Բ. Յաղագս Պիտոյիցն : Պէտք են համա—
V. *Περὶ χηρείας. Χρεία ἐστὶ συντομος*
նում եւ արագ բացերեւութիւն կամ գործ՝
ἀπόφρασις, ἢ πρᾶξις,
հանդիպալութեամբ վերբերեալ յորոշեալ
μετ' εὐστοχίας ἀναφερομένη εἶς τι ὄρισμένον
ինչ դէմս կամ համեմատեալ դիմաց...
πρόσωπον ἢ ἀναλογεῖν προσώπῳ...

- Գ. Յաղագս Առասպելի .
- III. *Περὶ μύθου.*
- Դ. Յաղագս Պատմութեան .
- IV. *Περὶ διηγήματος.*
- Ե. Յաղագս Տեղւոյ .
- VII. *Περὶ τόπου.*
- Զ. Յաղագս Արտասանութեան .
- XI. *Περὶ ἐκφράσεως.*
- Է. Յաղագս Դիմատմութեան .
- X. *Περὶ προσωποποιίας.*
- Ը. Յաղագս Ներքողեմի եւ Պարսաւանացն .
- VIII. *Περὶ ἐγκωμίου καὶ ψόγου.*
- Թ. Յաղագս Բաղդաստութեան .
- IX. *Περὶ συγκρίσεως.*
- Ժ. Յաղագս Դրութեան .
- XII. *Περὶ θέσεως.*

- ԺԱ. Յաղագս Օրինաց .
XIII. *Περί νόμου.*
- ԺԲ. Յաղագս Վերծանութեան և Վերծանման .
Περί ἀναγνώσεως καὶ ἀναγνώματος.
- ԺԳ. Յաղագս Լսելութեան .
Περί ἀκροάσεως.
- ԺԴ. Յաղագս Տարասութեան .
Περί παραφράσεως.
- ԺԵ. Յաղագս Արտագործութեան .
Περί ἐξοργασίας.

[ԱՓՈՒՆԵԱՅ ՅԱՂԱԳՍ ՃԱՐՏԱՍԱՆԿԱՆ ԱՐՋԵՍՄԻ]
ΑΦΘΟΝΙΟΥ ΠΡΟΓΥΜΝΑΣΜΑΤΑ

ԺԶ. Յաղագս Պիտոյից : — Պէտք էն
c. III. *Περί χρείας.* — *Χρεία ἐστὶν*
բացալիշատակի համառոտ, քաջադիպու-
ἀπονημόνευμα *σύντομον,* *εὐστόχως*
թեամբ ի դէմս ինչ վեր[ա]բերեալ...
ἐπὶ τὴν *πρόσωπον ἀναφέροισα...*

5. Ափթնիտի նախակրթութիւնք : — Առանձին ուշադրութեան արժանի է Հայերէն թարգմանութեան ԺԶ. գլուխը, որ խորազրուած է «Յաղագս Պիտոյից» : Այս հատուածը Պիտոյից գրքի Ա. գլուխը կը կազմէ, եւ իր կարգին կը համապատասխանէ Ափթնիտի նախակրթութեանց Գ. գլխուն : Թէ ի՞նչպէս կցուած է Թէոնի նախակրթութեանց, կը կարօտի բացատրութեան : Դժբախտաբար եւ ժամանակին փոյթ չեմ տարած այս գլուխը մանրամասն բաղդատելու Պիտոյից գրքին հետ . իսկ այժմ դժուար է ըսել թէ պարզապէս արտադրութիւն մըն է այդ գրքէն, թէ Ափթնիտի աշխատութեան թարգմանութեանցն գլուխ մը կը ներկայացնէ : Այս հարցին լուծումը պիտի տայ Ձեռագրին համեմատութիւնը Պիտոյից Գրքին հետ :

Ուրիշ տեղ առիթ պիտի ունենանք ազայուցանելու թէ Պիտոյից Գրքի նախակրթութիւնք փոխառութիւն են Ափթնիտիոսէն . ուստի եւ նախնիք կից Թէոնի աշխատութեան թարգմանած էին նաեւ Ափթնիտիոսի գործը : Թարգմանութիւնը կարող է կատարուած ըլլալ մի եւ նոյն դարուն, բայց հաւանօրէն տարբեր թարգմանչի մը ձեռքը :

6. Խորագիրը : — Թէոնի նախակրթութիւնքը, զոր Սուրբաս կ'անուանէր *τέχνη περὶ προγυμνασμάτων*, «արուեստ յաղագս նախակրթութեանց», Պարիսի Ազգային Մատենադարանի Թ. 2918, թղ. 182, կը խորագրէ

θέωνος σοφιστοῦ προγυμνάσματα (140, Walz) : Հայ թարգմանութիւնը կը հայացնէ զայն «[Թէոնի] նախակրթութեանց» : Թ. 870ի ընթերցուածն «Տոնականի» առանց տարակուսի աղաւաղումն է «Թէոնի նախակրթութեանց» ընթերցուածին, որ թարգմանութիւնն է Թէոնոս սօփիստոῦ յորջորջանքին : Անուան «Թէոնի նախակրթութեանց» տառադարձութիւնը կը գտնէ իւր արդարացումը Գրիգոր Մագիստրոսի քով, որ իւր առկարուց թագաւորն Գաղիկ որդի Աբասայ գրած թղթին մէջ ունի հետեւեալ տողերը (էջ 96 սպ. Կոստ.) . «Զի Թէոնի նախակրթութեանցն» : Մագիստրոսի իբրեւ խորագիր գործածած «արհեստն հոկորական» կ'ենթադրէ *τέχνη ὀρητορικῆ*, որ նախասիրուած է նաեւ Պիտոյից գրքի խմբագրչէն (580) իբրեւ «ճարտասանական արհեստ» եւ Ստ. Ասողիկէն (79) «ճարտասանական արուեստ» : Հայ թարգմանչին *περὶ προγυμνασμάτων* «յաղագս ճարտասանական կրթութեանց» թարգմանութիւնը շնորհաւորելի է . «Նախակրթութիւնք» հիներուն անձանօթ է *προγυμνάσματα* իմաստով :

7. Նախակրթութեանց հայերէն քարգմանութիւնը կատարուած է այն Յունարան Դպրոցին մէջ, որ Զ. դարու վերջին քառորդին (572էն ետքը) հիմնադրուած էր Հայ փախըտականներու համար ի Կ. Պոլիս⁹ : Թարգմանութեան ժամանակը հաւանօրէն կը զուգարկուի Դիոնիսիոս Թրակացոյ Քերականական Արուեստի թարգմանութեան հետ, թերեւս ըլլայ նաեւ նոյն թարգմանչի գրչին արտադրութիւնը :

Թարգմանութեան արուեստը, բառակերտութեան սկզբունքը, սկզբնաղբին հաւատարիմ մնալու ձգտումը երեւան կու գան հոս ալ, առանց օգտելու դժուած ճանապարհէն :

Թարգմանութեան շուրջը անդրազոյն խորհրդածութիւններու միտի վաղաժամ է դեռ, քանի մատչելի չէ նախակրթութեանց ամբողջական հայերէն բնագիրը : Ապագային կը մնայ պատասխանել նաեւ այն կարգ մը հարցերու, որոնք բնականաբար կը յառնեն ի լուր նորագիւտ հայերէն թարգմանութեան

⁷ Թէոնի թարգմանչը սփոստիչ կը թարգմանէ սերթ «ճարտասան» եւ մերթ «իմաստակ» :
⁸ Տպ. Թէոնիոս. 22. զԹէոնիոսէն (էջ 265) :
⁹ Տես իմ Դասական Հայերէնը եւ Վիեննական Միթթարեան Դպրոցը. Վիեննա 1932, էջ 85—119 :

դասական շրջանի պատկանող յոյն գրուածքի մը, որ կրած է ժամանակի աւերիչ հարուածները :

Այս տեղ տարածում չեմ համարիր սակայն հերքելու A. Baumgartnerի¹⁰ այն հաստատութիւնն թէ Թէոնի նախակրթութիւնք աղբիւր ծառայած ըլլան Պիտոյից Գրքի հեղինակին : Օրինակները, զորոնք իբրեւ ապացոյց յառաջ կը բերէ Baumgartner, ինչպէս Թէոնի նախակրթութեանց հետ . կ'ենթադրեն երկրորդ աղբիւր մը, որ նաեւ Նիկողայոս Միւսացոյ ձեռքը գտնուած է : Թէոնի աշխատութիւնը կարող էր մատչելի եղած ըլլալ Պիտոյից գրքի հեղինակին հայերէն թարգմանութեամբ, բայց, ինչպէս կ'երեւայ, զգալի ազդեցութիւն մը չէ գործած անոր վրայ :

8. Թէոնեան հատուածներու խումբ մը յաջողեցաւ ինձ վեր հանել Վիեննայի Միթթարեան Մատենադարանի Թ. 29 հաւաքածոյ Ձեռագրին մէջ, որ գրուած է 1746ին¹¹ : Թղ. 199բ—222ա կը ներկայացնէ Ձեռագիրս «Յաղագս ամենայն պիտոյից բանք իմաստասիրաց», որ յեականս նոյն է այն «Բանք իմաստասիրաց» հաւաքման հետ, որ յաճախ կը տեսնուի ձեռագիր ժողովածուներու մէջ, եւ հրատարակուած ալ է Սոփերք Հայկականը, Ա. , էջ 9—59 : Համեմատութեամբ ուրիշ օրինակներու հոս խառն դասաւորութեամբ են վճիռները, աղաւաղուած բնագրով, յապաւուած եւ ընդարձակուած բովանդակութեամբ¹² : Թղ. 216ա—219ա ունի «Յաղագս Օրինաց» գլուխ մը, որ բովանդակութեամբ բոլորովին կը տարբերի թղ. 206ա—207ա նոյն խորագրով գտնուած գլխէն (= Բանք իմաստասիրաց, էջ 46—47) : Ս. Գրքէն քանի մը վճիռ յառաջ բերուելէ ետքը, կը յաջորդեն 34 վճիռներ ի բանից իմաստասիրաց, որոնցմէ 19 վճիռ Թէոնի նախակրթութեանց «Յաղագս Պիտոյից» գլխէն քաղուած են : Անշուշտ չենք կրնար պատահականութեան վերագրել Թէո-

նեան այս 19 վճիռներու առնթերադրութիւնը այս տեղ եւ ոչ ալ ուրիշ աղբիւրէ ենթադրել : Ասոնք ուղղակի «Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց» հայերէն թարգմանութեանցն փոխ առնուած են . կը պակսին Բանք իմաստասիրաց հաւաքման սովորական օրինակներու մէջ :

Կարելոյ կը համարիմ այս վճիռները իրենց ամբողջութեան մէջ յառաջ բերել հոս, առնթեր տալով համապատասխան յունարէնները : Կան վճիռներ, որոնք երկրորդ թարգմանութեամբ կը գտնուին նաեւ Պիտոյից գրքին մէջ, կամ Ափթնիտիոսի եւ կամ Նիկողայոս Միւսացոյ ընծայած բնագիրներէ թարգմանուած : Ինչ ինչ վճիռներ ալ կը գրտնուին նոր իմբագրութեամբ եւ կամ թերեւս նոր թարգմանութեամբ Բանք իմաստասիրաց հաւաքման եւ այլ գրուածքներու մէջ, զորոնք նոյնպէս ուղեցինք համեմատութեան առնել : Դժբախտաբար Թ. 29ի գրիչը շատ անհմուտ անձ մ'եղած է իւր արուեստին մէջ եւ բնագիրները սխալաշատ աւանդած : Ուր պէտք էր, մուծեցինք մանր ուղղումներ :

1. «Դիողինէս հարցեալ . Զի՞րդ ոք փառասոր եղիցի . ասաց . Եւ ոչ միով իւրք փառաց հոգ տանելով» :

Διογένης ὁ φιλόσοφος ἐρωτῆθεις ὑπὸ τινος, πῶς ἂν ἔνδοξος γένοιτο, ἀπεκρίνατο, ὅτι ἤριστα δόξης φροντίζων (էջ 203) :

2. «Իսոկրատէս¹³ ճարտասան դրաշարոյս աշակերտացն աստուածոց մանկուեսս գոլ ասէր» :

Ἰσοκράτης ὁ σοφιστὴς τοὺς εὐφρευτῶν μαθητῶν θεῶν παιδὰς ἐλέγεον εἶναι (էջ 203, 210) :

3. «Դիողինէս շնական տեսեալ պատանի մեծասուն անխրատ՝ ասաց . Սա է արդար ճախապատ» :

Διογένης ὁ κυνικὸς φιλόσοφος ἰδὼν μειράκιον πλούσιον ἀπαιδεύον, εἶπεν, οὗτος ἐστὶ ῥόπος περιηρογυρομένου (203, 211—212) :

4. «Թէանով պիթագորեան հարցեալ՝ քանօրեա՞յ կին յառնէ մաքուր ի թեամբիորոն իջանէ . ասաց . Յիւրմէն նոյնժամայն, յոտարէն՝ եւ ոչ երբեք» :

Θεανὼ ἡ Πυθαγορικὴ φιλόσοφος ἐρωτῆθεις ἄπὸ τινος, ποστὰία γυνὴ ἀπ' ἀνδρὸς καθαρὰ εἰς τὸ θεσμοφορεῖον κάτεισιν, εἶπεν, ἀπὸ μὲν

¹⁰ Adolf Baumgartner, Über das Buch „Die Chrie“, ZDMG. 40 (1886), 457—515, յատկապէս էջ 461—462 :
¹¹ Հմմտ. Տաշեան, Ցուցակ, էջ 163—174 :
¹² Այս խումբէն է նաեւ Վիեննայի Միթթարեանց Թ. 245 Զ. Ոսկեփորիկը (Սարգիսեան՝ Ցուցակ, Բ., էջ 656—658), որ թղ. 1—23ա կը պարունակէ Բանք իմաստասիրաց գրութիւնը : Ձեռագիրը ԺԶ.—ԺԷ. դարէն է : Թղ. 17բ—20ա կը գտնուի «Յաղագս Օրինաց» գլուխը : Ինձ կը թուի թէ այս Ձեռագիրը կ'ահնարկուի նոր Հայկազնեան Բազմբի մէջ «Ոսկեփորիկ» եւ «Պիտոս» համապատասխան յառաջ բերուած վիպարութեանց համար (տե՛ս Առնանց, Մանկամար, Քաջաբոյս բաւերը) :

¹³ Զ. Սոկրատէս : Այսպէս նաեւ Վիեննայի Միթթարեանց օրինակը . տե՛ս ամբողջութեամբ յառաջ բերուած «Պիտոս»էն նոր Հայկազ. Բազմբի, Քաջաբոյս բաւին տակ :

τοῦ ἰδίου παραχρῆμα, ἀπὸ δὲ τοῦ ἀλλοτριου οὐδέποτε (204):

Այս հատուածը կը գտնուի նաեւ Պիտոյից գրքին մէջ (էջ 352), թարգմանուած այսպէս .

«ԶԹէանով ոմն Պիթագորական եհարց, եթէ Յետ քանի՞ աւուր կնոջ առ այր մերձաւորութեան արժան է մտանել ի տէրուելին: Եւ նա առէ . յիւրմէն՝ նոյնորին . յօտարէն՝ եւ ոչ բնաւ երբեք»: Պիտոյից գրքի աղբիւրն է հոս հաւանորէն Նիկողայոս Միւռացոյ օրբնահին (274, Walz), որ այսպէս ունի .

Θεανὼ ἢ πυθαγορικὴ φιλόσοφος ἐρωτηθεῖσα, πόσον ἔσται ἀπ' ἀνδρὸς γυνὴ προσελθούσα τοῖς θεσμοφοροῖς, εἰ μὲν ἐξ οἰκείου, παραχρῆμα, ἔφη, εἰ δὲ ἀπ' ἀλλοτρίου, μεδέποτε.

Նոյն թարգմանութեան մուտ գտած է հատուածս Ներսէս Շինողի առ Կոստաս Կոյսր զրած նամակին մէջ, հաւանորէն օտար գրչէ ներմուծուած, ուր հետեւեալ փոփոխութիւնը կրած է (Սերբոս, էջ 132) .

«ԶԹէանով ոմն զկին մարդ գաշակերս Պիթագորայ հարցեալ եղեւ, թէ Յետ քանի՞ աւուր մերձաւորութեանն ի կին մարդ, արժան է յարբուելս մտանել: Եւ նա առէ . Յիւրմէն արէն է . յօտարէն՝ եւ ոչ բնաւ»: Կը գտնուի նաեւ Բանք Իմաստասիրաց հաւաքման մէջ հետեւեալ ձեւով .

«ԶԹէոյնուս¹⁴ ոմն կին պիթագորական հարցեալ թէ յետ քանի՞ աւուր մտցէ ի տուն կոոց այր որ լինի ընդ կնոջ . առէ . Յիւրմէն՝ նոյնաբերն, եւ յօտարին՝ ոչ բնաւ»: Արդէն Baumgartner¹⁵ եւ Հ. Յ. Տաշեան¹⁶ նկատած էին թէ Սերբոսի հատուածը կարծուած ունի Պիտոյից գրքին: Հ. Տաշեան կը ժխտէ սակայն Պիտոյից գրքի ուղղակի կատարմը Թէոնէն, զոր կը հաստատէր Baumgartner, եւ կը միտի ընդունել թէ հոս Պիտոյից գրքին աղբիւրն եղած ըլլան «Բանք Իմաստասիրաց»: «Ստաիւ խօսելով, կը գրէ Տաշեան, թէ՛ Բանք Իմաստասիրաց եւ թէ՛ Պիտոյից գրքին կրնան յիշեալ կոտորն՝ իրարմէ տնկախ՝ մի եւ նոյն յոյն բնագրէն թարգմանած ըլլալ: Բայց աւելի հաւանական կ'երեւայ ընդունել որ Պիտոյից Գրոց հեղինակը Բանք Իմաստասիրաց գրութեան խօսքն գործածած ըլլայ, բայց ոչ միշտ բառ առ բառ օրինակած անկէ: Սերբոս ստուգել կարգացած է Պիտոյից

¹⁴ Չ. զԹէոնուս:
¹⁵ Անդ, էջ 465—466:
¹⁶ Մատենադարան մանր ուսումնասիրութիւնք. Ա.: Վիեննա 1895, էջ 215—218:

Գրոց խօսքը, բայց նաեւ Բանք Իմաստասիրաց . որով մերթ միոյն, մերթ միւսին հետ կը միարանի»:

Ինձ կը թուի թէ Թ. Չոյն յառաջ բերուած հատուածը Թէոնէան Նախակրթութեանց հայերէն թարգմանութեանէն փոխառութիւն է: Իսկ Պիտոյից գրքը աչքի առաջ ունեցած է Նիկողայոս Միւռացոյ Նախակրթութիւնքը եւ օգտուած է անկէ ազատօրէն: Θεοφύλακτος Թէոնի թարգմանիչը տառադարձած է պարզապէս «Թեանփորան»: Ըստ Իմաստին է «Օրէնստու» Դեմետրեայ տաճարը, ուր կը հաւաքուէին կանայք: Պիտոյից գրքի թարգմանիչը հայացուցած է «տէրուելիք» եւ մեկնած «ի տէրուելեան տաճար» . զոր Բանք Իմաստասիրաց հաւաքման հեղինակը վերածած է «տուն կոոց»: Սերբոսի «յարբուելիս» ձեւը առանց տարակուսի աղաւաղութիւնն է «ի տէրուելիս» բառին . ուստի երկուքն ալ կը գրանուին Պիտոյից գրքի աղբիւրութեան տակ:

5. «Աղեքսանդրոս թագաւորն ի վերայանցեալ եկաց Դիոգենի մինչ զեռ ի քուն կայր . սուաց . Ոչ է պարտ դամենայն զիշերն ի քուն լինել խորհրդականի առն: Ասաց . Որով ժողովուրդը յանձն են <եւ> այսքան հոգք»: 'Αλέξανδρος ὁ τῶν Μακεδόνων βασιλεὺς, ἐπιστάς Διογένην κοιμωμένον, εἶπεν, οὐ χρὴ παννύχιον εὐθεῖν βουλευφόρον ἄνδρα. Καὶ ὁ Διογένης ἀπεκρίνατο, ὅτι λαοὶ τ' ἐπιτετραφάται καὶ τόσσα μέμνηεν (205):

Այս հատուածը Հոմերոսի Իդիականէն է, զոր նաեւ Սուան Կալլիսթեան Աղեքսանդրի վարքին մէջ (էջ 2, տող . Վենետ.) յառաջ բերած է . «Ոչ է պարտ եւ արժան զիշերն ամենայն ի քուն կալ առն խորհրդաբերի, որով ժողովուրդը յանձն (տող . յանձին) են եւ այսքան հոգք»:

6. «Դիոգենի տեսեալ մանուկ, զի ուռէր թան, զմանկաւարժն մահանաւ եհար»:

Διογένης ὁ κυνικός φιλόσοφος, ἰδὼν ὀφθαλμὸν παῖδα, τὸν παιδαγωγὸν τῆ βακτηρίᾳ ἔπα:σε (205, 211):

Այս հատուածը ուրիշ թարգմանութեամբ . «Դիոգենէս համբալ տեսանելով ստահակեալ, զմանկածուն տանջեաց սակով . Ընդէ՞ր այդպէս դաստիարակես» (Գրքը Պիտոյից, 341): Քիչ ետքը՝ «զլաստիարակն ջնեալ պատուհասէր» (343):

Նոյնը Ա. Օրինակին մէջ (էջ 342) . «Դիոգենէս տեսեալ զմանուկ ստամբակ, զմանկածուն գաւազանաւն եհար»:

Պիտոյից գրքը կարծուած ունի հոս Աիթոնիոսէն, որ այսպէս ունի .

Διογένης μεираάκιον ἐωρακὼς ἀτακτοῦν τὸν παιδαγωγὸν ἔπαισεν, ἐπειτὼν, τί γὰρ τοιαῦτα παιδεύεις (Աիթոնիոս, 63 Walz):

Այս տեղ ուշադրաւ է Թէոնի յառաջբերութեան մէջ ὀφθαλμὸς բառը, որ կը նշանակէ «փափկակեր, առանց հացի թացան (թան, քաղցուեղէն եւն) կերող», զոր հայը թարգմանած է «զի ուռէր թան»: Աիթոնիոս (եւ Նիկ . Միւռացի, 272) բառի փոխարէն ունին ἀτακτοῦν, «ստահակեալ», «ստամբակ»: Պիտոյից գրքի երկրորդ ձեւն՝ «գաւազանաւ եհար» կը յիշեցնէ Թէոնի բնագրը:

7. «Երկուորեակ փողաճար ըմբռնեալ ի շուրթեանն, զանուանէն կարեաց»:

Δίδυμος ὁ ἀλλητῆς ἀλοὺς ἐπὶ μοιχείᾳ, ἐκ τοῦ ὀνόματος ἐκρεμάσθη (205—206, 212):

8. «Պիթագորի հարցեալ թէ քանի՞ օր մարդիկն կենցաղս, ի վեր ելեալ ի տանիսն հեռացաւ սակաւ»:

Πυθαγόρας ὁ φιλόσοφος, ἐρωτηθεὶς, πόσος ἐστὶν ὁ τῶν ἀνθρώπων βίος; ἀναβὰς ἐπὶ τὸ δωμάτιον, παρέκλυψεν ὀλίγον (էջ 206):

9. «Ղակոնացի¹⁷ այր հարցեալ . Ո՞ւր դասմանս երկրին ունին Ղակեղեմնացիքն, երոց զնիղակն»:

Λάκων ἐρομένου τινὸς αὐτὸν, ποῦ τοὺς ὄρους τῆς γῆς ἔχουσι Λακεδαιμόνιοι; ἔδειξε τὸ δόρυ (206):

Պիտոյից Գիրքը (350) ունի հատուածս՝ «Ղակոնացի ոմն հարցեալ, թէ ո՞ւր սահմանք Սպարտաց . եւ նորա զնիղակն ցուցեալ (տող . ցցեալ) առէ . Յա՛յսմ վայրի»:

Λάκων ἐρωτηθεὶς, τίνες ἂν εἶεν τῆς Σπάρτης οἱ ὄροι, τὸ δόρυ ἔδειξε (Նիկ . 277):

Պիտոյից գրքը նաեւ հոս Նիկողայոս Միւռացոյ օրինակն աչքի առաջ ունի: Յցեալ անշուշտ պէտք է կարգալ ցուցեալ:

Այս հատուածի աղբիւրութեան տակ հաւանորէն կարծուած է Մոլիսէս Խորենացոյ առածը (Ա. 7) . «Սահմանք քաջաց զէնք իւրեանց . որքան հասանէ, այնքան ունի»:

10. «Նոյն այր հարցեալ . Ո՞ւր պարիսպ Սպարտայ . ի վեր տեսալ զվահանն սուաց»:

Այս հատուածը կը պակսի այժմեան յոյն բնագրին մէջ: Նախադասութիւնը թերի կ'երեւայ . պէտք է լրացնել . «սուաց . Յայսմ վայրի»:

¹⁷ Չ. Ղակոնացի . . . Ղակեղեմնացիքն:

11. «Բիոն Իմաստակ դարձաթուրութիւնն մարաբաղաք աւեր ամենայն շարութեանն»: = Βίον ὁ σοφιστῆς, τὴν φιλαργυρίαν μετρόπολιν ἔλεγε πάσης κακίας εἶναι (206—207):

12. «Իսկիրառէս¹⁸ իրատ սայր աշակերտացն յարգել եւ մեծարոյ համարել քան զձնոյս զվարդապետս . զի նոքա կելոյ են պատճառ, իսկ սոքա բարիք կելոյ»:

Ἴσοκράτης ὁ ῥήτωρ παρήγει τοῖς γυνώριμοις, προτιμᾶν τῶν γονέων τοὺς διδασκάλους, ὅτι οἱ μὲν τοῦ ζῆν μόνον, οἱ δὲ διδάσκαλοι καὶ τῷ καλῶς ζῆν αἵτιοι γεγόνασιν (Թէոն 207):

13. «Դիոգենէս [առէ] տեսեալ համբալ կարի ստաւել զարդարեալ՝ առէ, թէ <առ> արս թշուառական¹⁹ <եւ> եւ թէ առ կանայս անիրաւ ես»:

Διογένης ὁ φιλόσοφος, ἰδὼν μεираάκιον περισσῶς καλλωπιζόμενον, εἶπεν· εἰ μὲν πρὸς ἄνδρα, ἀτυχεῖς, εἰ δὲ πρὸς γυναικάς, ἀδικοῦς (208):

14. «Աղեքսանդրոս յորդորեալ ի բարեկամացն ինչս ժողովելի, սուաց . <այլ այս> օրուս ինչ <ոչ> արար <եւ> ոչ Կրիստի²⁰»:

'Αλέξανδρος ὁ τῶν Μακεδόνων βασιλεὺς, παρακαλούμενος ὑπὸ τῶν φίλων συναγορεῖν χρήματα, εἶπεν, ἀλλὰ ταῦτα οὐκ ὄνησεν οὐδὲ Κροῖσον (208):

15. «Դամոնի²¹ մանկամարդ սոխիք կայ էր . ո՞ւրացելոյ կօշկացն, իցի՛ւ, սուաց, թէ յարմարելի ողորմն»:

Δάμων ὁ παιδοτρίβης χολοὺς ἔχων τοὺς πόδας κλαπέντων αὐτοῦ τῶν ὑποδημάτων, ἔφη, εἴθ' ἐναρμόσειε τῷ κλέπτῃ (208):

16. «Աղեքսանդրոս հարցեալ ո՞ւր ունիցի զգանձս . ի սոսա՛, առէ, ցուցեալ զբարեկամսն»:

= 'Αλέξανδρος ὁ τῶν Μακεδόνων βασιλεὺς, ἐρωτηθεὶς ὑπὸ τινος, ποῦ ἔχει τοὺς θησαυρούς; ἐν τούτοις, ἔφη, δεῖξας τοὺς φίλους (208):

Սոյն հատուածս Պիտոյից Գիրքն (345) ունի .

«Աղեքսանդրոս Մակեդոնացի հարցեալ յոմեմէնէ . Ո՞ւր են քո գանձք . զսիրելիս ցուցեալ սուաց . ի սոսա» . Որովհետեւ նոյնը յա-

¹⁸ Չ. Սոկրատէս:
¹⁹ Չ. Թշուառականս:
²⁰ Այս վճիռը խնդարուած է Չեուպրին մէջ . «սուաց . Ինչ օրուս արար ոչ Կրիստի»:
²¹ Չ. Դամոն: Վենետիկի Միթթարեանց օրինակը՝ «Դամոն»: տե՛ս նոր Հայկ . Բարգիւրք, Մանկամարդ բառին տակ . յառաջ բերուած «Պիտոն»էն:

ուալ կը բերէ նաեւ Լիրանիոս, հաւանական է կարծել թէ Պիտոյից Գիրքը նոյն աղբիւրէն առած է հատուածս, ուստի անկախ թէ ոնի հայերէն թարգմանութենէն:

17. «Իրողենէս տեսեալ զհամբալի ի շան տանէ քարինս արտաքս ընկենլով. Դադարեա, աւէ, պատանեակ, զուցէ չգիտելով հարցես զհայր»:

Διογένης ὁ Κυνικός φιλόσοφος, ἰδὼν μετράχιον ἐκ μοιχοῦ λίθου βάλλον εἰς ἀγοράν, παῦσαι, ἦφθ, παιδίον, μὴ ἀγνοοῦν παισης, τον πατέρα (209—210):

18. «Անտիսթենէս որ էր Ատտիկեցի, երթեալ յԱթէնս եւ հարցեալ. Ուստի՞. Ի Ղալիեզոմեայ ի կանանոցէն, աւէր, յառնանոցն զար»:

Ἀντισθένης Ἀττικόν γε ὄντα παραγενόμενον Ἀθήνηθεν εἰς Λακεδαίμονα, ἐκ τῆς γυναικωνίτιδος λέγειν εἰς τὴν ἀνδρωνίτιν ἐπιέναι (215):

Հատուածս ծանօթ է նաեւ Նոր Հայկ. Բարձրքին, այս անգամ «Ոսկեխորիկ» է. տե՛ս Առնանոց բառին տակ:

Յոյն բնագիրը եղծուած, աղաւաղուած է. ուղղելու է ըստ հայոցն: Համեմատէ առ այս Նիկողայոս Միլոսացոյ օրինակը, ուր խօսքը Դիոգենի բերանը դրուած է եւ «առնանոց» ներկայացուած Ղալիեզոմեայի, իսկ Աթէնք «Կանանոց». կ'ըսուի՝

Διογένης ἐκ Λακεδαίμονος εἰς Ἀθήνας ἰὼν, πύθεν ποῖ βαδίξεις ἐρομένου τινός, ἐκ τῆς ἀνδρωνίτιδος ἐπὶ τὴν γυναικωνίτιν εἶπεν (275):

= Իրողենէս ի Ղալիեզոմեայ եկեալ յԱթէնս, հարցաւ յունեմնէ. Ուստի՞ եւ յո՞ երթաս: Յառնանոցէ անտի, աւէ, ի կանանոց անդր»:

Նկատմամբ Առնանոց եւ Կանանոց բառերու գործածութեան համեմատէ Փիլոնի հետեւեալ տեղեւորները. «Թոյ հասարակ պարկեշտանոցս այս... կրկին գաւիթ է. մին յառնանոցն եւ միւսն ի կանանոցն զատուցեալ եւ որոշեալ» (Յղ. վարուց կենաց տեսականի, էջ 14, տպ. Վենետիկ 1892): Իսկ Յղ. լինելութեան. Դ. 15 (էջ 256, տպ. Վենետիկ 1826) կը գրէ Փիլոն. «Հոգւոյ իբր տան, է որ առնանոց է եւ է որ խորպօնիս. արդ առնանոցն վայր է, որում գէպ եղև բնակել արու խորհուրդք... խորպօնիս, տեղի է, յորում շրջին բնակել բարք կանացիք»: Այս եւ նման

բառեր կարող են կուռն ծառայել հասնելու թարգմանչին նոյնութեան:

19. «Պիտոսակոս հարցեալ էթէ ծածկի՞ ոք յաստուածոց վատթար ինչ գործելով. աւսաց. Եւ ոչ ընդ միս ինչ անելով»:

Πιταχός ὁ Μιτυληναῖος ἐρωτηθεὶς, εἰ λαμβάνει τις τοὺς θεοὺς φαῦλόν τι ποιῶν; εἶπεν οὐ, οὐδὲ διανοοῦμενος (203, 211):

Թէ ոնի Նախարթութեանց հայերէն թարգմանութեանս մասին թող բաւական համարուին տողերս իբրեւ նախապատրաստական տեղեկութիւններ: Մեր վաւիաքն է հայերէն բնագիրը ամբողջութեամբ հրատարակուած տեսնել. բնագիրն պատրաստութիւնը սիրով պիտի ուղէինք առնել յանձն, էթէ Պորհ. Հայաստանի Լուսօղորդը հաճէր արամաղրել մեզի օրինակութիւնը:

Հ. Ն. ԱԿԻՆՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԸ ՄԱՐԳԱՐԱՅԻՆ ԳՐԱՅԻՆ ԳՐԱՅԻՆ ԳՐԱՅԻՆ

Ժողովուրդի մը ցեղային ծագումը լուսարանելու համար անհրաժեշտ հարկաւոր է ուսումնասիրել անոր մարդաբանութիւնը: Առ հասարակ աւելի ծանրակշիւթիւն կ'ընծայուի անոր լեզուաբանական տեսակէտին, եւ թերեւս շատ իրաւամբ, բայց պէտք է մոռնալ, որ լեզուաբանութիւնը պիտի չկարենար երբեք լրացնել մարդաբանական տուեալներու պակասը. մանաւանդ որ, էթէ միայն լեզուաբանութեան ջահը լոյս տար մեր քայլերուն հնուութեան այդ միջին բաւիղներու մէջ՝ յաճախ շատ դիւրաւ սխալ ուղիներէ պիտի առաջնորդուէինք:

Պատմական իրողութիւն է թէ կան ժողովուրդներ, որոնք ժամանակի ընթացքին կորսնցուցած են իրենց լեզուն եւ նորեկ մ'ընդզրկած, մինչ ուրիշներ դեռ այդ փոփոխութեան փուլերը կ'ապրին: Գեղեցիկ ապացոյց է սուր Թրանսայի հիւսիսային եւ հիւսիսարեւմտեան ծայրագաւառներու Փրանսախօս բնակիչները, որոնք մոռցած են այլ եւս իրենց բնատանական լեզուն. սուր հակառակ Մեծն Բրիտանիոյ արեւմտեան նահանգներու բնակիչները կորսնցուցած են կեղտերէնն ու կը

խօսին անգլիերէն. աշխարհագրական անունները սակայն դեռ կը պահեն իբր ծագման աւացոյց անցեալի կտակը¹: Ջախջախիչ է բուլգար ժողովուրդի օրինակը, որ պահելով հանդերձ մոնղոլական ծագումի մարմնական յատկանիշները՝ լիովին մոռցած է իւր հին Փինեթնի նման լեզուն եւ այսօր կը խօսի սլաւերէն². մեզի աւելի մօտ է Թուրքիոյ արդի բնակչութեան այլազան տարրներու ձուլածոյ դանդուածը, ուր անտեսելով երկու երեք կազմակերպուած փոքրամասնութիւններ՝ տուրանական աղբատիկ լեզուն իւր մահիկը պարզած է: Տարբեր էր անտարակոյց նաեւ հայ լեզուին ու ժողովուրդին յարաբերութիւնը՝ երբ Հայաստան իբրեւ պետութիւն պատմութեան մէջ առաջին անգամ կը կազմակերպուէր, երբ Արտաշէս եւ Ջարհ հարեւան երկիրներէն նորանոր դաւառներ կը կցէին իրենց թագաւորութեան. դէնքի աշխարհակալութեան հետ նաեւ հայերէնը նուաճումներ կ'ընէր. այդպէս պէտք է հասկնալ Ստրաբոնի խօսքը Հայոց դաւառներու մասին «որպէս զի ամենեքեան համար լեզուն լինէին»³:

Պակաս չեն ընդ հակառակն ժողովուրդներ, որոնք ցեղային մէկ ծագում ունին, ինչպէս իբրեւական թերակղզին ի բաց առնելով Բասկերը, բայց կը խօսին տարբեր լեզուներ: Ուստի պիտի հետեւցնենք որ լեզուի միութիւնը կամ տարբերութիւնը՝ չափանիշ չէ ցեղային միութեան կամ տարբերութեան. նոյնը կ'արժէ առաւելապէս կրօնքի, քաղաքակրթական դարձումի, հաւատալիքներու եւն համար, որոնք աւելի դիւրաւ փոխանցելի են:

Ասով չենք ուզեր սակայն հաստատել թէ ժողովուրդի մը ցեղային ծագումը լուծելու համար բաւական է մարդաբանութիւնը: Դարեր տեսող խառնումներով ու խաչաձեւումներով այնպէս բարդ են հիմայ ցեղային տեսակէտէ ժողովուրդները, մանաւանդ քաղաքակրթ շրջաններու, որ ոչ մէկ զիտութիւն սուսանձին պիտի զօրէր լուծումը տալ ծագման

¹ Ripley William Z., The Races of Europe, a sociological study. Lowell Institute Lectures, London 1900, p. 25.

² Drontschilow Dr. Krumm, Beiträge zur Anthropologie der Bulgaren. Inaugural-Dissertation. Braunschweig 1914. S. Watefi, Anthropologische Beobachtungen an den Schülern und Soldaten in Bulgarien. Correspondenzblatt der Deutschen Anthr. Ges., 1901, Nr. 4.

³ Strabo, Geographica, c. 528 5 (ed. Meineke), ὅστε πάντας ὁμογλώττους εἶναι: Այսպէս կը մեկնէ նաեւ Հ. Հիւրման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլգրիկեան: Վիեննա 1907, էջ 28, 53:

հարցին. ուստի լեզուաբանութեան, մարդաբանութեան, աղբատիկութեան, պատմութեան եւ օժանդակ զիտութիւններու միահարոյցն լոյսին տակ պէտք ենք մերձենալ խնդրին երբ ստոյգ ու ճշմարիտ արդիւնք մը ձեռք բերել ուղինք:

Առօրեայ կեանքին մէջ ստէպ ցեղ, ժողովուրդ, ազգ բառերն իրարու համարփէք կը դնենք ու կը գործածենք. բայց մարդաբանութիւնը պէտք է անդրադառնայ այդ դադաւարներու նրբութեան եւ հաստատուն պահէ անոնց զանազանութիւնը, իբր պայման անդրադոյն քայլ մ'առնելու: Այդ զանազանութիւնը հիմնուած է մարդաբանական յատկանիշներու եւ քաղաքակրթական աղբատիկութիւնը մարդաբանութեան մէջ ցեղ կը սահմանուի՝ «Մարդկան բազմութիւն մը, ուր իւրաքանչիւր անդամի յատուկ է մարմնական (ու հոգեկան) հասարակաց յատկանիշներու համագումար մը»⁴: Յեղը կը ստորաբաժնուի ենթացեղի, երբ յատկանիշներու համագումարը կ'ընդարձակի եւ զայն կրող ենթականերու ծիրը կը սեղմուի: Ժողովուրդ բառը կ'արտայայտէ բազմութիւն մը, ուր առաւել կամ նուազ նոյն քաղաքակրթական, լեզուական եւ քաղաքական միութիւն կը տիրէ: Մինչ ազգ կը ցուցնէ այդ միութեան գործնական, անդրադարձ զիտակցութիւնը: Դիւրին է այս փոքրիկ զանազանութենէն եզրակացնել թէ կրնայ ժողովուրդ մ'ըլլալ, որ կազմուած ըլլայ տարբեր ցեղի անհատներէ, եւ ազգ մը ներկայացնէ. հետեւապէս մէկ ժողովուրդ կամ մէկ ազգ չի նշանակեր նաեւ մէկ ցեղ կամ ցեղային մէկ ծագում: Եւ իրապէս արդի մարդկութեան մէջ չկայ ժողովուրդ մը, որ կարենայ զիտականօրէն հիմնեալ պարժանքն ունենալ թէ միաձոյլ եւ հարազատ սերունդն է մաքուր ու անխառն ցեղի մը:

Յանձուկ միտս մարդաբանութեան պաշտօնն է՝ ժողովուրդներու այդ բովին մէջ կատարել իւր քննութիւններն ու վերհանել ցեղային խառնուրդներու երակները: Այդ դժուարին ստպարէզի մէջ հակառակ իւր դեռատի հասակին մարդկութեան համար զիտական

⁴ Ripley, The Races, p. 17. K. Saller, Leitfaden der Anthropologie, Berlin 1930, S. 130. Յեղ կ'առնուանէ վերացական համագումարը որոշ փոփոխութեան ընդունակ ժառանգական ծանուցիչներու, որով մէկ ցեղի յատկանիշները կրող անհատները երկրորդ ցեղի անհատներէն կը տարբերին: Յեղ եւ ժողովուրդ զաղաքակրթութեան սահմանին մասին բաւական վիճուած է եւ դեռ կը վիճուի. մենք կը դրժանանք վերի սահմանով: